

номер 10

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Марина Ткачук

10

ТКАЧУК Марина Леонідівна — кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету "Києво-Могилянська академія". Галузь наукових інтересів — академічна філософія в Україні XIX — початку XX сторіччя, російська релігійна філософія.

З ІСТОРІЇ АКАДЕМІЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ В УКРАЇНІ: УНІВЕРСИТЕТ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА

Хоч як це дивно, але визначний культурний центр, місто з понад півторатисячолітною історією, Київ здобув свій перший університет лише в минулому сторіччі. Порівняно з провідними європейськими університетами Київський університет, що незабаром відзначатиме своє 165-річчя, за віком перебуває десь поміж дитинством та юністю. Але попри всю свою молодість, він встиг зробити стільки корисного для розвитку освіти, науки та культури, зростити таку плеяду талановитих фахівців, що вже давно здобув всесвітнє визнання.

Коротке життя Київського університету було досить бурхливим і сповненим різноманітних подій, невпинного пошуку власного обличчя, формування власної духовної традиції. Й хоча з історії університету написано чимало, можна з певністю

стверджувати, що дійсна її картина не відтворена й не вивчена. Тенденційне висвітлення фактів, а інколи й просто їх перекручення, вкрай заідеологізоване тлумачення подій, кочування з видання у видання однакових, не завжди істотних відомостей, нехтування й маніпулювання історичною правдою впродовж тривалого часу перешкоджали створенню об'єктивного уявлення про університетське минуле, збереженню й примноженню його духовної спадщини сучасними генераціями студентів та викладачів.

Особливо, з нашого погляду, постраждало від табуйованого й упередженого підходу вивчення філософського процесу, що відбувався в Київському університеті в XIX — на початку XX сторіччя. Послідовне втілення в історико-філософській літературі радянської доби тези про “неоднорідність” університетської філософської думки, репрезентованої, з одного боку, “ідеалістичною, засадово реакційною так званою академічною або офіційною філософією, а з іншого — прогресивною, матеріалістичною за своєю спрямованістю філософією, ідеї якої відстоювали деякі представники суспільних наук, а також низкою відомих природничиків”¹, призвело врешті-решт до того, що носіями філософського розвитку постали не філософахівці, а професори фізики, математики, хімії, медицини. Професійна філософія як така була майже викреслена з історії університету, а імена її представників якщо й згадували, то завжди з викривальним пафосом.

Але чи й справді такими мізерними й жалюгідними були здобутки київської університетської філософії? Звернемося до її історії, що веде свій відлік з 1834 року — року заснування в Києві Університету св.Володимира.

Відкриття Київського університету виявилось справою довготривалою. На цю подію українська культурна громадськість чекала ще з середини XVII сторіччя, але впродовж майже двохсот років її бажання й навіть конкретні проекти залишалися нездійсненими. Впродовж тривалого часу справа освіти у так

¹

Философская мысль в Киеве. Историко-философский очерк. — Киев, 1982. — С.228.

званому “Південно-Західному краї” тодішньої Російської імперії перебувала під впливом Польщі й римсько-католицької церкви, й лише польське повстання 1830 — 1831 років примусило уряд до рішучих дій у справі деполонізації й ствердження “споконвічних російських засад”. Одним із заходів, здійснених у цьому напрямку, й стало заснування у Києві Університету св.Володимира, покликаного стати “розумовою фортецею поблизу військової”.

Нагадаємо, що врочисте відкриття університету відбулося 15 липня 1834 року, в день, коли церква вшановує пам’ять святого Володимира, князя київського. Через місяць, 28 серпня, новостворений навчальний заклад у складі двох факультетів — філософського та юридичного — розпочав свій перший навчальний рік.

Тодішній філософський факультет зовсім не був схожий на сучасні філософські факультети й об’єднував найрізноманітніші кафедри, в тому числі й такі, що далекі від філософії. На початку своєї історії він складався з двох відділень. До першого належали кафедри філософії, грецької словесності і старожитностей, римської словесності і старожитностей, російської словесності та загальної й російської історії та статистики. Друге відділення мало кафедри чистої і прикладної математики, астрономії, фізики і фізичної географії, хімії, мінералогії і геогнозії, ботаніки, зоології, технології, сільського господарства, лісознавства та архітектури. Звичайно, таке розмаїття предметів у межах одного факультету гальмувало навчальний процес і зовсім не сприяло фаховій підготовці студентів. Тому дуже швидко структура університету зазнала змін у напрямку більшої спеціалізації та розподілу навчальних дисциплін.

Так, наприкінці 40-х років XIX сторіччя Університет св.Володимира мав уже чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний та медичний. Як і в усіх російських університетах, філософський факультет як такий припиняє своє існування, а кафедра філософії відтоді входить разом з іншими гуманітарними кафедрами до складу історико-філологічного факультету.

1864 року історико-філологічний факультет мав три відділення: класичне, слов'яно-руське та історичне. Філософію у складі трьох дисциплін (логіка, психологія та історія філософії) відносять до класичного відділення (або відділення класичної філології).

Отже, з середини 60-х років XIX сторіччя фахова підготовка з філософії в Київському університеті, як і в інших університетах Російської імперії, здійснювалася саме на класичному відділенні історико-філологічного факультету. Такий стан справ зберігався аж до реформування університету у 1920 році у Вищий інститут народної освіти (ВІНО).

Студент, який навчався на класичному відділенні, отримував перш за все фундаментальну гуманітарну освіту. Тут ґрунтовно вивчали грецьку й латинську мови та літературу, світову та вітчизняну історію, російську та західноєвропейську літературу, мовознавство, теорію та історію мистецтва. Особливу увагу приділяли мовній підготовці майбутніх фахівців — під керівництвом досвідчених викладачів вони опановували французьку, німецьку, англійську, італійську мови, а також санскрит. Студентів навчали також малюванню, музиці, танцям, фехтуванню тощо.

Серед філософських дисциплін обов'язковими були філософська пропедевтика (цей курс мав тоді назву "Вступ до філософії"), історія філософії, логіка та психологія. За традицією, що склалася в університеті, викладачі філософії читали також обов'язковий курс педагогіки, що надавало останній вигляду певної філософської дисципліни.

Обов'язковими для вивчення студентами всіх факультетів університету були догматичне й моральнісне богослів'я, історія церкви та канонічне право. В Київському університеті, що від початку існував як цілком світський навчальний заклад, богослів'я і філософія співіснували завжди відокремлено. Відсутність богословських факультетів узагалі була специфічною ознакою російських університетів порівняно із західноєвропейськими¹.

¹ Серед університетів тодішньої Російської імперії богословський факультет мав тільки університет у Дерпті (сучасний Тарту).

Але тут існували кафедри богослів'я, які завжди посідали автономне місце й заміщувалися особами, що мали духовне звання.

У різні періоди історії Університету св.Володимира обсяг філософських дисциплін, що викладалися, змінювався залежно від зовнішніх обставин і регламентацій університетських статутів (упродовж 1834 — 1917 років Статут університету змінювали п'ять разів). У 30 — 40-ві роки XIX сторіччя він був значним — від п'яти до десяти годин на тиждень — і складався з історії філософії, логіки, дослідної психології та історії душі, моральної філософії у поєднанні з природним правом¹. Слухання лекцій з логіки та історії філософії було обов'язковим для всіх студентів університету. Зміст лекцій та програми курсів цілком залежали від викладача, його особистості, наукових схильностей та інтересів і практично не контролювалися.

Наприкінці 40-х років XIX сторіччя ситуація кардинально змінюється. Уряд, наляканий революціями у Західній Європі, впроваджує найсуворіші заходи щодо викладання суспільних наук. Лектори були зобов'язані затверджувати детальні програми своїх курсів на факультетських зборах і у ректора, кожна з програм підлягала цензурі. Рукописи лекцій перевіряли, декани факультетів повинні були стежити за тим, щоб їх читання повністю відповідали програмі й затвердженому текстові, а про будь-які відхилення від них — нехай навіть і “нешкідливі” — належало повідомляти ректора.

Відповідні відомства не зупинялися ні перед чим, аби запобігти “небезпечному впливові Заходу”. Були заборонені всі закордонні відрядження й відпустки. Зведено до мінімуму право університетів та Академії наук отримувати з-за кордону наукову й навіть художню літературу.

Але й ці заходи здалися урядові замалими. Наприкінці 1849 року з університетських курсів було вилучене державне право європейських країн — “через нетвердість засад і незадовільність висновків”. З цього ж приводу з курсів всесвітньої історії, політекономії, статистики викинули цілі розділи.

¹ Див.: Шульгин В. История Университета св.Владимира. — СПб., 1860. — С.113.

Саме тоді ж були скасовані філософські факультети — відбувся їх розподіл на історико-філологічні та фізико-математичні. А 1850 року уряд, аби вберегти юнацтво від “збаблених мудрувань новітніх філософських систем”, фактично заборонив викладання філософії в університетах. Серед філософських дисциплін були залишені тільки логіка та психологія, але їх читання було доручене професорам богослів’я, які працювали за програмою, створеною у Московській духовній академії й затвердженою Синодом. Викладачі філософії були або звільнені з університетів, або переведені на інші кафедри.

50-ті роки XIX сторіччя були похмурим періодом у житті Київського університету. Його попечителем (куратором, піклувальником) тоді був генерал-губернатор Д.Г.Бібіков, зусилля якого були спрямовані на впровадження в “нірситеті”, як він його називав, казарменної дисципліни й поширення доносів серед студентів та викладачів.

Ситуація почала змінюватися на краще лише наприкінці 50-х років XIX сторіччя, коли попечителем округу було призначено відомого науковця й громадського діяча М.І.Пирогова, який приніс в університет дух реформ, поваги до науки та культури, демократичні настрої. Починається “відлига” у ставленні до філософії і з боку уряду. 1860 року знімаються обмеження щодо викладання її в університетах. Знову відкривають філософські кафедри. Філософія поступово повертається й стверджується в університетській аудиторії. Склад філософських дисциплін розширюється, поповнюється новими курсами.

Умови, за яких існувала київська університетська філософія, як і філософія у межах тодішньої Російської імперії взагалі, ніколи не були сприятливими для її нормального розвитку й функціонування. З боку уряду вона завжди перебувала “під підозрою” — згадаємо відомий вислів одного з ініціаторів вигнання філософії з університетів, тодішнього міністра освіти князя П.Ширинського-Шахматова: “Користь від філософії не доведена, а шкода від неї можлива”. Пригадаємо й не менш горезвісних діячів російської “просвіти” Д.П.Рунича і М.Л.Магницького, зусиллями яких у 20-ті роки XIX сторіччя було погромлено Санкт-Петербурзький і Казанський університети.

М.Л.Магницький ще у 1823 році наполягав на необхідності вирвати зло з його корінням — тобто вилучити філософію з викладання раз і назавжди. Тоді до нього прислухалися лише частково — вигнали з університетських кафедр “неблагонадійних” професорів і заборонили їхні праці. “Просвічені” урядовці не вимагали від філософії ніякого розвитку, будучи впевнені в тому, що її підвалини повинні складати Послання апостола Павла до Колосян і Тимофія. Християнське благочестя й усвідомлення необхідності істин одкровення — єдине, чого вимагали від філософських наук.

Не сприяли розвиткові філософії й настрої російської інтелігенції, яка звикла зводити на місце думки буденну прагму. Замість “чистого мислення” і “отці”, і “діти” шукали у філософії “життєвого”, прагматичного світогляду, замість того, щоб дбати про її “вільне буття”, чекали від неї розв’язання особистих і суспільних проблем, задоволення сьогоденного, нацюхвилинного інтересу, розв’язання так званих злободенних питань. “Не дивно, — зазначає з цього приводу Г.Г.Шпет, — що на такому ґрунті зростала філософія бліда, зниділа, слабка. Дивно, що вона все ж таки, незважаючи ні на що, росла”¹.

Це зростання вітчизняної філософської думки у минулому сторіччі здійснювалося зусиллями талановитих одинаків, які попри всі життєві негаразди, попри нерозуміння, а інколи й цькування з боку сучасників, не зраджували обраному шляху — служінню істині, й за будь-яких умов відстоювали самоцінність філософії й необхідність філософського професіоналізму у боротьбі з філософським дилетантизмом і невіглаством.

Саме на таких людей особливо пощастило Київському університету. За всю його дореволюційну історію в ньому працювало близько десяти викладачів-філософів, і кожний з них був відомий далеко за межами університетської аудиторії, кожний залишив певний відбиток у вітчизняній філософській культурі.

¹ Шпет Г.Г. Очерк развития русской философии // Сочинения. — М., 1989. — С.49.

Першим професором філософії Київського університету був Орест Маркович Новицький (1806 — 1884). Упродовж шістнадцяти років (1834 — 1850) він викладав тут історію філософії, психологію та логіку. Талановитий педагог, блискучий лектор, О.М.Новицький був водночас і відомим науковцем, що залишив по собі значну творчу спадщину.

З 1838 по 1844 рік викладав в університеті й Петро Семенович Авсенєв (1810 — 1852), один з найвченіших людей тодішньої Росії. Його курси з логіки, історії душі, моральнісної філософії, філософії історії, новітньої філософії завжди викликали неабиякий інтерес і глибокі роздуми у слухачів.

Близько сорока років (1848 — 1886) викладав у Київському університеті логіку, педагогіку, психологію, історію філософії професор Сільвестр Сільвестрович Гогоцький (1813 — 1889), автор численних філософських праць, серед яких чотиритомовий “Філософський лексикон” — перша вітчизняна філософська енциклопедія¹.

О.М.Новицький, П.С.Авсенєв, С.С.Гогоцький зросли, як відомо, і як мислителі, і як викладачі у стінах Київської духовної академії. Вони є визначними представниками тієї школи філософського теїзму, що склалася там у першій половині XIX сторіччя. З традиціями цієї школи вони не тільки не поривали впродовж усього життя, але й прищепили найкращі з них київській університетській філософії.

Найважливішою з цих традицій і такою, що визначила подальший розвиток філософської думки в Україні, є, з нашого погляду, критичне осмислення здобутків західноєвропейської (передусім німецької) філософії і включення її у вітчизняний історико-філософський контекст. Йдеться не просто про “ознайомлення” з німецьким ідеалізмом чи “популяризацію” його, тим паче не про епігонство чи учнівське наслідування, а про той напружений мислительний синтез, потужного поштовху якому він надав і наслідком якого стало те “відтворення цілісного розуму з понять глузду”, що визначило згодом самотут-

¹ Див.: Гогоцький С.С. Философский лексикон: В 4-х т. (5-ти кн.). — Киев, 1857 — 1873.

ність та оригінальність вітчизняної філософії. О.М.Новицький, П.С.Авсенєв, С.С.Гогоцький не тільки ознайомили київську університетську аудиторію з іменами Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, Баадера, Якобі, Шубарта, Бьоме, Мейстера Екхарта та інших, але й переконали її у недостатності та односторонності раціоналізму, його неспроможності пояснити всі таємниці буття та свідомості, стати підвалиною цілісного універсального світогляду, пошуки якого визначили надалі розвиток київської університетської філософії.

Філософи-теїсти О.М.Новицький, П.С.Авсенєв, С.С.Гогоцький сподівалися дістатися такого світогляду на шляху творчого синтезу німецького раціоналізму з релігійно-православним досвідом, відданим цілісній істині християнства, на шляху вищого замирення раціонального та емпіричного у верховному первні будь-якого буття, ідеального та реального. Майбутню вітчизняну філософію вони бачили тільки як релігійну, православну, метою якої є досягнення цілісного знання через злиття в єдине ціле розуму, волі, надії, любові, совісті, естетичного почуття, тобто всіх духовних сил людини. Підґрунтя й запоруку органічності такого синтезу київські теїсти, як, до речі, й російські слов'янофіли (близькість їхніх філософських настанов не можна не помітити), вбачали у патристичній спадщині, саме повернення до якої відбувалося знову ж таки в процесі осмислення німецького ідеалізму.

Від німецької філософії до святих отців йшли слов'янофіли — згадаємо історію “навернення” І.Кіреєвського, враженого висновком дружини після її ознайомлення з працями Шеллінга: як виявилось, думки останнього “давно їй відомі — з творів святих отців”¹. Таким самим шляхом йшли київські теїсти — згадаємо зізнання найрелігійнішого з-поміж них П.С.Авсенєва: “п’ятнадцять років присвятив я вивченню німецької філософії, втратив я зір, перечитуючи тексти німців. Тепер, коли Господь призвів мене до вивчення Його Одкровення... ба-

¹ Цит. за: *Зеньковский В.В. История русской философии: В 2-х т. — Париж, 1989. — Т.1. — С.220.*

чу, що все, чим я захоплювався у сфері думки філософів, усе це давно було сказане у божественних писаннях пророків та апостолів і відтворене у творіннях отців”¹.

Наведені висновки є цілком закономірними — адже східнохристиянська містична традиція, втілена у святоотчій літературі, є спільним джерелом німецької та української, німецької та російської духовності. Цю традицію продовжують німецькі містики (І.Екхарт, Я.Бьоме та інші) з їхнім динамічно-діалектичним уявленням про дух і буття, а Шеллінг і Гегель утілюють її у найвищій, систематичній формі (цю ж саму традицію продовжує й Г.С.Сковорода). Звідси цілком зрозумілою є та виняткова сприйнятливість до німецького ідеалізму (особливо до містики, Шеллінга та Гегеля), якою ціховані українська та російська філософія XIX — початку XX сторіччя.

Задаючи тон київській університетській філософії, від початку підносячи її до високого професійного рівня, філософи-теїсти, у свою чергу, зазнавали позитивного впливу більш вільного, порівняно з духовно-академічним, університетського середовища. Згадаємо, що викладач академії був зобов’язаний її статутом суворо дотримуватися істини євангельської, не зваблюючися спокусою розуму віднайти істину власними зусиллями, без вищого світла божественного одкровення. Г.Г.Шпет у зв’язку з цим дотепно характеризує духовно-академічну філософію як “біг на місці, або, точніше, як рухи того, хто коротким ланцюгом припнутий до стовпа”². Університет також вимагав від своїх професорів і релігійно-морального благочестя, і політичної благонадійності, але його регламентації не були такими жорсткими. Не випадково О.М.Новицький одразу прийняв пропозицію посісти університетську кафедру філософії, а С.С.Гогоцький

¹ Архимандрит Феофан Авсенов в письмах своих к одесскому протоиерею С.А.Серафимову // Труды Киевской духовной академии. — 1905. — № 11. — С.370.

² Шпет Г.Г. Очерк развития русской философии // Сочинения. — М., 1989. — С.175.

доклав чимало зусиль, щоб стати її професором¹. Університет якщо й не давав того простору, що необхідний для вільного філософування, то хоча б відкривав можливість для мислення “більше в дусі вільно-філософському, ніж віддано-богословському” (Г.Г.Шпет), для більш розлогих наукових контактів, окреслював нові світоглядові перспективи. В університетський період творчості О.М.Новицького та С.С.Гогоцького їхня богословська зорієнтованість поступається місцем суто філософським інтересам, свідченням чого є численні праці з історії філософії, логіки, психології, педагогіки, в яких обидва мислителі відстоюють принципову самостійність і самоцінність філософії. В їхніх особах поступово формується той тип світських релігійних філософів, які визначили обличчя вітчизняної філософської культури кінця XIX — початку XX сторіччя.

Своєрідний синкретизм духовно-академічної та університетської філософії, яскравий приклад якого в Києві залишили О.М.Новицький та С.С.Гогоцький, не є, звичайно, закономірністю — свідченням цього є творчість П.С.Авсенєва, чи не найталановитішого з-поміж вітчизняних мислителів цієї доби, постать якого вирізняється якимсь особливим трагізмом. “Сумирний філософ” — таким закарбований П.С.Авсенєв у пам’яті сучасників. Відданий син церкви, пройнятий широко й глибокою релігійністю, він уособлював рідкісну гармонію віри та розуму. Що стосується головної вимоги до викладача філософії — “благонадійності”, то П.С.Авсенєв відповідав їй, мабуть, щонайбільше з усіх колег по Київській духовній академії. Але й це не врятувало професора від тиску й навіть нападок з боку академічного начальства. Його тяжіння до вивчення надприродних явищ людської психіки (лунатизм, ясновидіння, божевілья тощо), намагання проникнути в таємницю “сутінкових станів душі”, впевненість у здатності душі “спілкуватися із зовнішнім світом безпосередньо й знати багато чого

¹ Майже десять років витратив С.С.Гогоцький на численні бюрократичні перешкоди й витримав кілька разів усі усні та письмові іспити з усіх філософських дисциплін, захистив (причому латиною!) магістерську й докторську дисертації й отримав, нарешті, науковий ступінь доктора філософії (1850) саме тоді, коли філософські дисципліни були вилучені з університетського викладання. Університетської кафедри філософії С.С.Гогоцькому довелося чекати ще майже двадцять років, задовольняючися читанням педагогіки.

несвідомо”¹ викликали не тільки подив, але й певні підозри і у тодішнього ректора академії Інокентія (Борисова), і у київського митрополита Філарета (Амфітеатрова). Слухняний щодо наказів, П.С.Авсенев кілька разів переробляв свої лекційні курси. “Ці випадки тиску на наукову совість професора, — цілком слушно зауважує Г.Г.Шпет, — залишають тим більш гнітюче враження, що вони стосуються саме науки й тільки науки”².

Але й в університеті не знайшов П.С.Авсенев омріяного душевного притулку, хоча студенти сприймали його лекції із захопленням і оцінювали як такі, “що найбільше наближалися до ідеалу університетського викладання”³. Врешті-решт П.С.Авсенев “різними неunikними зіткненнями з життям приведений був... до необхідності подумати про чернецтво”⁴. Пострижений 11 жовтня 1844 року з іменем Феофана, він залишає університет, поступово відходить від викладання філософії в академії, а у березні 1850 року припиняє викладацьку діяльність узагалі й вирушає до Риму настоятелем посольської церкви, де за два роки помирає.

Але не тільки посадові регламентації та невинний контроль начальства отруювали життя київських академічних філософів цієї доби, стискаючи їхню думку суворими межами відповідності до слова Божого. Чи не набагато сильнішою отрутою для них було нерозуміння й відверте цькування з боку “володарів дум” тогочасної російської інтелігенції. Мішенню для “наукової критики”, що виглядала просто як злива лайки та бруду, став не лише Памфіл Данилович Юркевич. Дісталось повною мірою і О.М.Новицькому, і С.С.Гогоцькому. Традиція “несамовитості”, прищеплена російській критиці ще В.Г.Белінським, знайшла у наступній генерації гідних спадкоємців.

¹ Из записок по психологии архимандрита Феофана Авсенева // Сборник из лекций бывших профессоров Киевской духовной академии. — Киев, 1869. — Ч.2. — С.77.

² Шпет Г.Г. Очерк развития русской философии // Сочинения. — М., 1989. — С.196.

³ Чалий М. Із спогадів про університет та викладачів (30 — 40-ві роки XIX ст.) // 3 іменем св.Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2-х кн. — Київ, 1994. — Кн.1. — С.244.

⁴ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета св.Владимира / Под ред. В.Иконникова. — Киев, 1884. — С.7.

Зовсім не дивно, що для запального Д.І.Писарева, університетські роки якого збіглися із забороною на викладання філософії, “сучасний, здоровий і свіжий матеріалізм” став не тільки світоглядом, але й зброєю у боротьбі з інакомислячими. Саме такими були для нього всі ці новицькі, гогоцькі та юркевичі, які настільки не відповідали писаревському кредо: “Я вимагаю від філософії тільки відчутних на дотик результатів”¹, тобто такого результату, “який можна розгледіти очима й помацати руками”². Умоглядна філософія в уяві утилітариста Д.І.Писарева — це метафізичне марення, пустопорожня балаканина, непотрібна розкіш, “схоластика XIX сторіччя”, яка “не знаходить собі читачів і шанувальників поза межами певної касти. Мертва доктрина п.Новицького та упорядника “Філософського лексикону” ні для кого не може бути загрозливою. Вона не від світу цього, і світ її не зрозуміє. Ці висхлі явища можуть бути сміливо пропущені критикою й залишені без божь-якої уваги публікою”³.

Тільки “з милостивості” погоджується називати “анахронізми”, подібні до О.М.Новицького та С.С.Гогоцького, М.А.Антонович. Як і Д.І.Писарев, М.А.Антонович не принижує себе ні ґрунтовним ознайомленням з їхніми творами, ні тим паче їх аналізом. Він викриває, таврує, виносить вирок. Філософські знання “старих” філософів, на переконання мислителя “нового” гатунку, є цілком неплідними й нікому не потрібними, “позаяк вони не засвоїли їх собі, так би мовити, фізіологічно, не переробили власною думкою, не вилучили з них живильних засад для свого духу, не могли на підставі їх виробити для себе самостійних переконань... Вони, незважаючи на чисельність філософських відомостей, не мають ніякої філософії, а їхня система є чимсь надзвичайно дивним, цілковитою аномалією думки”⁴.

¹ Писарев Д.И. Сочинения: В 4-х т. — М., 1955. — Т.1. — С.130.

² Там же. — С.128.

³ Там же. — С.124.

⁴ Антонович М.А. Два типа современных философов // Современник. — 1861. — Т.86. Современное обозрение. — С.349.

Особливо “відзначився” у хрестовому поході войовничого матеріалізму М.Г.Чернишевський. Перед його суворим судом постали не тільки П.Д.Юркевич, але й О.М.Новицький, С.С.Го-гоцький та інші. Разом з Д.І.Писаревим та М.А.Антоновичем він на довгі роки визначив ставлення до цих мислителів як до реакціонерів-мракобісів, що не заслуговують на серйозну увагу ні фахівців, ні широкого загалу.

Мужність і гідність, з якими київські академісти сприймали всі ці нападки, заслуговують на повагу й співчуття. За всіма правилами наукової полеміки вони відстоювали перш за все професіоналізм у філософії, власне розуміння філософії як царини чистого знання, несумісного з утилітарно-прагматичним ставленням до неї. Залишається тільки шкодувати, що стільки сил і часу їм довелося витратити на те, щоб доводити право на власну думку — право, підтверджене їхнім багаторічним сумлінним служінням істині.

Діяльність мислителів духовно-академічної школи визначила перші сорок років філософської науки в Київському університеті. З середини 70-х років XIX сторіччя київська університетська філософія розвивається в межах світської традиції філософування.

Блискуча плеяда філософів, що викладали в Університеті св.Володимира наприкінці XIX — на початку XX сторіччя — О.О.Козлов, О.М.Гіляров, Г.І.Челпанов, Є.М.Трубецький, С.М.Булгаков та інші — об’єднує мислителів, що належать до різних філософських течій, сповідують погляди, які неможливо (й непотрібно) уніфікувати й зводити до спільного знаменника. Але безперечним є й те, що всіх цих філософів об’єднує високий професіоналізм, величезна філософська культура та обдарованість. Усі вони залишили помітний відбиток і у вітчизняній культурі, і у житті Київського університету. За умов кризи західноєвропейського раціоналізму, засилля вітчизняного нігілізму й позитивізму вони відстоювали самоцінність філософського знання та його важливе значення в духовній культурі людства, шукали підвалини нового філософського світогляду, вільного від односторонності і вад попереднього раціоналізму та емпіризму.

Понад десять років (1876 — 1887) кафедру філософії Київського університету посідав Олексій Олександрович Козлов

(1831 — 1901) — перший яскравий представник російського персоналізму. М.О.Бердяєв називав його (поряд з Л.М.Лопатиним) найвизначнішим з університетських філософів. В.В.Зеньковський підкреслював особливу цінність його метафізичних і гносеологічних побудов для подальшого розвитку персоналістичної метафізики. “Читання творів Козлова, — зазначав він, — не тільки залишає враження справжньої філософської обдарованості і глибини думки, але від нього завжди віє винятковою зваженістю й чесністю думки”¹. Своїм учителем вважав О.О.Козлова й М.О.Лосський².

Київський період є найважливішим і найпліднішим у філософській творчості О.О.Козлова. Саме у цей період ним захищені магістерська (1880) і докторська (1884) дисертації, написані найважливіші праці й численні статті. Зусиллями О.О.Козлова у 1885 — 1887 роках у Києві виходив перший філософський журнал — “Філософський тримісячник”, редактором та автором якого був сам філософ. У Києві ж побачили світ і перші три з п’яти філософсько-літературних збірників О.О.Козлова “Свое слово” (1888, 1889, 1890).

Головною справою свого життя О.О.Козлов вважав філософську просвіту. Саме цій справі була підпорядкована його діяльність і як викладача, і як науковця. Влучним є спостереження М.О.Лосського: “Він був подібним до Сократа: кожна бесіда в його присутності перетворювалася на діалог, присвячений головним проблемам філософії”³.

Оцінюючи тогочасну філософську ситуацію в Росії як “забуття філософії”, О.О.Козлов переживав її зі справжнім душевним боєм: “Чи ледве потрібно доводити читачеві, що ця наука перебуває у нас не лише в застої, але навіть, гірше того, в загоні. Кому не зустрічалися, бодай такі, що мають певний рівень освіти, підлітки, які вважають своїм священним обов’язком вищірити зуби й навіть заїржати при одній вимові слова “філосо-

¹ Зеньковский В.В. История русской философии: В 2-х т. — Париж, 1989. — Т.2. — С.182.

² Див.: Лосский Н.О. Воспоминания: Жизнь и философский путь. — СПб., 1994. — С.109.

³ Там же. — С.92.

фія”)? Хто не знає того, що величезна більшість людей, які добре ознайомлені з якоюсь спеціальною наукою, особливо з-поміж природничих, тільки презирливо здвигають плечима, коли в їхній присутності буває згадане ім'я якогось діяча з філософії”¹. Метою всієї своєї творчості О.О.Козлов зробив боротьбу з панівним на той час позитивізмом, пропаганду переконання в тому, що філософія є самостійною наукою з властивим тільки для неї особливим предметом і методом дослідження, містячи в собі світоглядове знання.

“Талановитий і невтомний працівник у царині розповсюдження знань” (С.Аскольдов), О.О.Козлов доклав чимало особистих зусиль для ознайомлення київського студентства й широкого кола читачів із сучасною західноєвропейською філософією. Свідченням цього є його університетські й публічні лекції (в університеті О.О.Козлов читав історію новітньої філософії), його переклади творів Е.Гартмана², А.Вебера³ та інших, праця “Філософія дійсності. Виклад системи Дюринга” (1883), низка статей “Сучасні напрямки у філософії”, надрукованих у журналі “За-кордонний вісник” (1881 — 1882), численні статті та критичні огляди в “Університетських відомостях” та “Питаннях філософії та психології”⁴.

Розроблене О.О.Козловим філософське вчення — “панпсихізм” — є першим творчим осмисленням і розвитком ідей Лейбніца та Лотце на вітчизняному ґрунті. Це вчення стало початком

¹ Козлов А.А. Философские этюды. — СПб., 1876. — Ч.1. — С.ХІІІ.

² Див.: Козлов А.А. Философия бессознательного Эд.Гартмана: В 2-х т. — Киев, 1873 — 1875.

³ Див.: Вебер А. История европейской философии. — Киев, 1882.

⁴ Див.: Козлов А.А. Два основных положения философии Шопенгауера // Университетские известия. — 1877. — № 1. — С.83 — 93; Козлов А.А. Критические замечания к философской системе Дюринга // Университетские известия. — 1878. — № 2. — С.83 — 101; № 3. — С.179 — 188; Козлов А.А. Atomistik und Kriticismus. Von Kurd Lasswitz // Университетские известия. — 1878. — № 3. — С.78 — 81; Козлов А.А. Dialogues et fragments philosophiques par Ernest Renan // Университетские известия. — 1877. — № 3. — С.53 — 60; Козлов А.А. Позитивизм Конта // Вопросы философии и психологии. — 1892. — Кн.15. — С.53 — 70; Кн.16. — С.41 — 70; Козлов А.А. Густав Тейхмюллер // Вопросы философии и психологии. — 1894. — Кн.24. — С.523 — 536; Кн.25. — С.661 — 681 та багато інших.

плідного й цікавого напрямку в російській філософії, репрезентованого Л.М.Лопатінім, М.О.Лосським, С.Аскольдовим.

Через тяжку хворобу О.О.Козлов був змушений припинити викладацьку діяльність. У 1887 році вакантну кафедру філософії Університету св.Володимира посів Олексій Микитович Гіляров (1855 — 1938).

Приват-доцент, а з 1892 року професор, О.М.Гіляров працював у Київському університеті аж до початку 20-х років ХХ сторіччя. Автор численних наукових праць з філософії, психології, літературознавства, хімії, досвідчений фахівець, блискучий педагог, О.М.Гіляров 1922 року був обраний до складу Всеукраїнської академії наук (ВУАН), ставши першим українським академіком-філософом.

Впродовж п'ятнадцяти років (1892 — 1907) лекційні курси з психології, логіки, філософської пропедевтики (“Вступ до філософії”), теорії пізнання в Київському університеті читав Георгій Іванович Челпанов (1862 — 1936) — приват-доцент (1892), екстраординарний (1896), ординарний (1904) професор філософії.

Талановитий педагог, Г.І.Челпанов був, за словами М.О.Бердяєва, “для того часу новим типом професора”¹. Як і в житті О.О.Козлова та О.М.Гілярова, київський період творчості Г.І.Челпанова як філософа був найпліднішим. Думка В.В.Зеньковського, що в “Києві якомога ширше розгорнулася філософська обдарованість Челпанова”², є цілком слушною — адже саме в роки сумлінної праці в Київському університеті ним захищені магістерська (1896) і докторська (1904) дисертації, написані найголовніші праці³, у тому числі “Мозок і душа” (1900),

¹ Бердяев Н.А. Самопознание: Опыт философской автобиографии. — М., 1991. — С.125.

² Зеньковский В.В. История русской философии: В 2-х т. — Париж, 1989. — Т.2. — С.235.

³ Див.: Челпанов Г.И. К вопросу об априорности и врожденности в современной философии. — Киев, 1892; Челпанов Г.И. Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. — Киев, 1896; Челпанов Г.И. Представление пространства с точки зрения гносеологии. — Киев, 1904; Челпанов Г.И. Мозг и душа: Критика материализма и очерк современных учений о душе (Публичные лекции, читанные в Киеве в 1898 — 1899 гг.). — СПб., 1900; Челпанов Г.И. История основных вопросов этики. — Киев, 1897 та інші.

“найкраща не лише в російській, але й у світовій літературі книга з критики метафізичного матеріалізму”¹, створені підручники з філософії (витримав десять видань), логіки (дванадцять видань, останнє 1947 року в україномовному перекладі), психології (п’ятнадцять видань).

В один рік з Г.І.Челпановим приват-доцентом по кафедрі енциклопедії права був призначений до Київського університету Євген Миколайович Трубецький (1863 — 1920), один з найцікавіших російських релігійних філософів. Упродовж тринадцяти років (1892 — 1905) Є.М.Трубецький (з 1897 року — професор) читав студентам юридичного факультету курси історії філософії права (давнього й нового часу), а в 1903 — 1905 роках — курс енциклопедії права. Як згадує один з університетських студентів тієї доби, його лекції завжди збирали численну аудиторію. Послухати Є.М.Трубецького приходили не лише майбутні юристи, але й студенти інших факультетів. “Він приваблював не тільки змістом своїх лекцій, а і своєю манерою читати, і своєю особистістю... Зваблювало їх і те, що молодий професор поводився з ними не як з новобранцями, яких треба вимуштрувати в університетській казармі, а як з молодшими товаришами. Він залюбки відповідав на запитання, досить люб’язно вів бесіду, не ухиляючися від дражливих тем... Ним було заведено читання рефератів з питань філософії та енциклопедії права; перед тисячною аудиторією точилися жваві сперечання поміж студентами-марксистами та прибічниками суб’єктивістської школи. Ці реферати створили кн. Трубецькому популярність надзвичайну”².

На початку 1990-х років поєднував приват-доцентуру в Київському політехнічному інституті та Університеті св.Володимира Сергій Миколайович Булгаков (1871 — 1944). У 1903/1904 навчальному році він викладав студентам університету курс “Кри-

¹ *Зеньковский В.В.* История русской философии: В 2-х т. — Париж, 1989. — Т.2. — С.235.

² *Заславский Д.* Предрассветное // З іменем св.Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: В 2-х кн. — Київ, 1994. — Кн.2. — С.359 — 360.

тичний вступ в економічну науку з бесідами”¹, а у 1904/1905 навчальному році — “Критичний вступ до політекономії”². В київський період творчості С.М.Булгакова остаточно відбувається його перехід “від марксизму до ідеалізму” (відомий збірник під цією назвою вийшов друком 1903 року), його повернення до Бога. Саме тоді С.М.Булгаков став відомим усій Росії своїми славними лекціями про А.П.Чехова й низкою статей, що склали згодом одну з найкращих його книг — “Тихі думи”. “Зали, в яких читав у Києві о.Сергій, були переповнені, — згадує тодішній київський гімназист, майбутній філософ В.А.Ільїн, — і стиль цих лекцій, рівно як і їх успіх, показує, що справді здійснювався певний крутий поворот від жалюгідних і бідних ідей 60-х і 70-х років, навіть цілковитий розрив з ними, заради розкішного й великонадійного світанку нових днів”³.

Як приват-доцент, а згодом професор філософії, з 1907 року працює в Київському університеті Павло Васильович Тихомиров, відомий російський неокантіанець та історик філософії, автор численних наукових праць⁴.

З Університетом св.Володимира пов’язаний передеміграційний період творчості Євгена Васильовича Спекторського (1873 — 1953), видатного філософа й правознавця. У 1913 — 1919 роках Є.В.Спекторський посідав університетську кафедру енциклопедії і філософії права, а в 1918 році був обраний деканом юридичного факультету, а потім ректором університету. До Києва Є.В.Спекторський приїхав уже зрілим науковцем і викла-

¹ Див.: Обзорение преподавания в императорском Университете св.Владимира на 1902 — 1903 учебный год // Университетские известия. — 1902. — № 9. — С.48.

² Див.: Обзорение преподавания в императорском Университете св.Владимира на 1904 — 1905 учебный год // Университетские известия. — 1904. — № 9. — С.51.

³ Вестник Русского студенческого христианского движения. — 1971. — № 101 — 102. — С.62 — 63.

⁴ Див.: Тихомиров П.В. Православная догматика и религиозно-философское умозрение. — М., 1897; Тихомиров П.В. Гносеологические и метафизические предпосылки истины бытия Божия. — М., 1898; Тихомиров П.В. История философии как процесс постепенной выработки научно обоснованного и истинного мировоззрения. — М., 1899; Тихомиров П.В. Типы гносеологических учений. — М., 1901 та інші.

дачем, автором фундаментальних праць із соціальної філософії¹. Київський період виявився особливо плідним і в розвитку його правознавчих студій. У 1917 році він отримав науковий ступінь доктора державного права. В роки еміграції (з початку 1920 року) Є.В.Спекторський — професор Белградського університету (1920 — 1924, 1927 — 1930), професор і декан юридичного факультету Російського університету в Празі (1924 — 1927), професор Люблянського університету, голова Словенського товариства філософії права та соціології (1930 — 1945), професор Святоволодимирської православної духовної академії в Нью-Йорку (1947 — 1951), перший голова Російської академічної групи в США.

Навіть цей короткий перелік професорів-філософів — яскраве свідчення того безперечного факту, що київська університетська філософія перебувала аж ніяк не на “узбіччі” філософського розвитку XIX — початку XX сторіччя. Безперечне й те, що, попри всю різноманітність філософських поглядів і наукових пріоритетів, усі без винятку університетські викладачі філософії були особистостями у своїй галузі, досвідченими фахівцями й обдарованими людьми, справжніми трудівниками науки. Їм було що сказати і в численних книгах, і на сторінках часописів, і в університетській аудиторії. Їм було чого навчити, і вони робили це самовіддано й натхненно. Вони не тільки навчали студентів на лекціях, але й працювали з кожним, хто виявляв інтерес і здібність до філософування. Либонь, саме тому студенти тягнулися до своїх професорів, зустрічаючи в останніх не просто лекторів-екзаменаторів, але Вчителів. Це спілкування не обмежувалося лише аудиторією, воно продовжувалося на “домашніх” зібраннях по “суботах” чи “середах” у викладачів (згадаємо, з якою вдячністю відгукувався про “суботи” у Г.І.Челпанова його

¹ Див.: *Спекторский Е.В.* Органическая теория общества. — Варшава, 1904; *Спекторский Е.В.* Очерки по философии общественных наук. Общественные науки и теоретическая философия. — Варшава, 1907; *Спекторский Е.В.* Проблема социальной физики в XVII веке. Т.1. — Варшава, 1910; *Спекторский Е.В.* Понятие общества в античном мире. Этюд по семантике обществоведения. — Варшава, 1911 та інші.

колишній студент М.О.Бердяєв), у палких дискусіях і навіть суперечках.

Мабуть, саме ця постійна співпраця сприяла вихованню “питомців”, які стали гордістю не тільки вітчизняної, а й світової культури. Університет св.Володимира дав їх чимало.

Випускником юридичного факультету (1889) був Лев Шестов (1866 — 1938) — один з найцікавіших і найвпливовіших філософів XX сторіччя.

Впродовж 1884 — 1885 років на юридичному факультеті навчався Микола Олександрович Бердяєв (1874 — 1948), філософ із світовим іменем.

Знаними в усьому світі філософами стали випускники історико-філологічного факультету Василь Васильович Зеньковський (1881 — 1962), Густав Густавович Шпет (1879 — 1937), Дмитро Іванович Чижевський (1894 — 1977)¹. Помітний відбиток у розвитку філософської науки залишили Павло Петрович Блонський (1884 — 1941), Генріх Іванович Якубаніс (1879 — 1949), Валентин Фердинандович Асмус (1894 — 1975)². В.В.Зеньковський та Г.І.Якубаніс відомі не лише як випускники, але й як професори філософії Київського університету³.

Мабуть, немає такої галузі філософського знання, в розвиток якої не зробили свого внеску філософи Університету св.Володимира. Їхні наукові студії чимало сприяли становлення філософської антропології, онтології, гносеології, соціальної філософії, логіки, етики, естетики в Україні та Росії. Але, з нашого погляду, найважливіші здобутки київських університетських філософів полягають у галузі історії філософії, психології та філософії права.

Історія філософії завжди посідала чільне місце серед інших філософських предметів у навчальних планах Університету св.Володимира. Її вивчення було поглибленим і скрупульозним

¹ В.В.Зеньковський закінчив Університет св.Володимира 1909 року, Г.Г.Шпет — 1906 року, Д.І.Чижевський — 1919 року.

² П.П.Блонський — випускник 1907 року, Г.І.Якубаніс — 1902 року, В.Ф.Асмус — 1919 року.

³ В.В.Зеньковський викладав тут з 1912 року (професор з 1915 року), Г.І.Якубаніс — з 1908 року (професор з 1919 року).

і складалося не тільки із загальних курсів, які читали у великому обсязі, але і з різноманітних спецкурсів і практичних занять, присвячених окремим мислителям, найбільш значним філософським працям тощо. Високий рівень їх викладання потребував серйозної підготовки і студентів, від яких вимагалось ґрунтовне знання першоджерел, читання їх мовою оригіналу, обізнаність у новітній європейській та вітчизняній філософській літературі. В.Ф.Асмус, який навчався в Київському університеті в 1914 — 1919 роках, яскраво ілюструє це згадкою про спеціальні курси за Платоном (“Бенкет”) та Арістотелем (“Метафізика”) у викладі Г.І.Якубаніса: “Обидва ці твори Якубаніс читав в аудиторії у грецькому оригіналі, одразу ж перекладав російською й розвивав історико-філософський коментар. Те ж саме ми зобов’язані були робити на іспиті: перекласти з твору, що був предметом іспиту, уривок, зазначений викладачем, і прокоментувати його з історико-філософської точки зору”¹.

Саме історико-філософська спадщина київських університетських філософів уявляється особливо значною. В XIX — на початку XX сторіччя Київський університет став справжнім осередком розвитку історико-філософської науки не тільки в Україні, але і в межах Російської імперії взагалі. З іменами О.М.Новицького та С.С.Гогоцького пов’язані перші ґрунтовні спроби рефлексії з приводу теорії та методології історії філософії. Творче й самостійне переосмислення гегелівських настанов, упровадження принципу історизму як керівного в дослідженні історико-філософського процесу дозволили їм піднятися від емпіричного викладу різноманітних філософських поглядів і вчень до розробки цілісних історико-філософських концепцій. Започаткована цими мислителями в університеті традиція високого історико-філософського професіоналізму знайшла гідних спадкоємців в особах О.О.Козлова, П.В.Тихомирова і, звичайно, О.М.Гілярова, найзначнішого вітчизняного теоретика й методолога історії філософії кінця XIX — початку XX сторіччя.

¹ Асмус В.Ф. Философия в Киевском университете в 1914 — 1920 годах (Из воспоминаний студента) // Вопросы философии. — 1990. — № 8. — С.91 — 92.

Вагомим є внесок істориків філософії Університету св.Володимира й до розвитку конкретних історико-філософських студій. Так, чотиритомова праця О.М.Новицького “Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень у зв’язку з язичницькою релігією” (Київ, 1860 — 1861) була першою й упродовж багатьох років єдиною в Росії цілісною історією стародавньої філософії. Першу серед вітчизняних дослідників спробу осмислення й відтворення розвитку новоєвропейської філософії XVII — XVIII сторіч подибуємо у С.С.Гогоцького¹, який залишив до того ж помітний відбиток у розвитку української та російської кантіани й гегеліани². Особливо відзначимо внесок О.М.Гілярова та О.О.Козлова у вітчизняне платонознавство³. Згадаємо й значні доробки останнього в галузі кантознавства та історії новітньої європейської філософії⁴. Назавжди залишаться окрасою історико-філософської науки дослідження О.М.Гілярова про грецьких софістів⁵. Не втратили свого наукового значення і його студії в галузі історико-філософського джерелознавства⁶.

¹ Див.: *Гогоцький С.С. Философия XVII и XVIII вв. в сравнении с философией XIX в. и отношение той и другой к образованию.* — Киев, 1878. — Вып.1; Киев, 1883. — Вып.2; Киев, 1884. — Вып.3.

² Див.: *Гогоцький С.С. Критический взгляд на философию Канта.* — Киев, 1847; *Гогоцький С.С. Обзорение системы философии Гегеля.* — Киев, 1860.

³ Див.: *Козлов А.А. Метод и направление философии Платона и Аристотеля // Университетские известия.* — 1878. — № 11; 1879. — №№ 1, 3, 6, 8, 9, 11, 12; 1880. — №№ 1, 3; *Гіляров А.Н. Платонизм как основание современного мировоззрения в связи с вопросом о задачах и судьбе философии.* — М., 1887; *Гіляров А.Н. Источники о софистах. Платон как исторический свидетель.* — Киев, 1891.

⁴ Див.: *Козлов А.А. Генезис теории пространства и времени у Канта.* — Киев, 1884; *Козлов А.А. Философия бессознательного Эд.Гартмана: В 2-х т.* — Киев, 1873 — 1875.

⁵ Див.: *Гіляров А.Н. Греческие софисты, их мировоззрение и деятельность в связи с общей политической и культурной историей Греции.* — М., 1888; *Гіляров А.Н. Источники о софистах. Платон как исторический свидетель.* — Киев, 1891.

⁶ Див.: *Гіляров А.Н. Обзор трудов по истории греческой философии за 1892 — 1896 гг.* — Киев, 1896; *Гіляров А.Н. Обзор философской литературы за последние годы.* — Киев, 1898; *Гіляров А.Н. Что нужно читать, чтобы заниматься философией.* — Киев, 1902 та інші.

О.М.Гіляров посідає взагалі особливе місце поміж згаданих мислителів. Адже він не тільки примножив і збагатив київську історико-філософську традицію значними й цінними здобутками, але й передав її своїм талановитим учням, зростивши цілу плеяду визначних згодом істориків філософії. Не буде перебільшенням, з нашого погляду, стверджувати наявність “гіляровської школи” тлумачення філософського тексту, відзначеної філологічною точністю, однаково уважним ставленням до творчої особистості та історико-філософського контексту, дослідницькою сумлінністю та широкою ерудицією. Ця школа цілком виразна у Г.І.Якубаниса¹, П.П.Блонського², В.Ф.Асмуса³ та інших. Серед учнів О.М.Гілярова згадаємо й С.А.Ананьїна, згодом професора Київського університету, чий російськомовний переклад Платонового діалогу “Софіст”, здійснений 1906 року за ідеєю й підтримкою вчителя, й досі залишається неперевершеним⁴. Під керівництвом О.М.Гілярова відбулося становлення як історика філософії й В.В.Зеньковського⁵, майбутнього автора найбільш ґрунтовної історії російської філософії. Безпосереднього впливу О.М.Гілярова та В.В.Зеньковського зазнав, за його власним визнанням, і Д.І.Чижевський⁶, найвизначніший з українських істориків філософії ХХ сторіччя. Скептичний і стримано-іронічний тон лекцій

¹ Див.: Якубанис Г.И. Отзвуки платонизма в лирике Шиллера. — Киев, 1904; Якубанис Г.И. Эмпедокл: философ, врач и чародей. — Киев, 1905; Якубанис Г.И. Значение древней философии для современного мировоззрения. — Киев, 1910.

² Див.: Блонский П.П. Этюды по истории ранней греческой философии // Вопросы философии и психологии. — 1914. — Кн.5; Блонский П.П. Философия Плотина. — М., 1918 та інші.

³ Див.: Асмус В.Ф. История античной философии. — М., 1965; Асмус В.Ф. Платон. — М., 1969 та інші.

⁴ Див.: Ананьин С.А. Софист. Диалог Платона. Перевод с греческого с историко-литературным введением и замечаниями к диалогу. — Киев, 1907. І в останньому російськомовному виданні творів Платона (М., 1992 — 1994) діалог “Софіст” надруковано в перекладі С.А.Ананьїна (див.: Платон. Софист // Собрание сочинений: В 4-х т. — М., 1993. — Т.2. — С.275 — 345).

⁵ Див.: Зеньковский В.В. Платон в истолковании Наторпа // Вопросы философии и психологии. — 1908. — Вып.95. — С.588 — 619.

⁶ Див.: Чижевський Д.І. Життєпис // Філософська і соціологічна думка. — 1990. — № 11. — С.30.

О.М.Гілярова, виховування у слухачів критичного ставлення до всіх без винятку вчень безсумнівно викарбувалися й у свідомості ще одного з його київських студентів — Г.Г.Шпета, найнепересічнішого з істориків російської філософії, історико-філософське “хрещення” якого відбулося також у студентські роки¹.

Іншим напрямком, в якому студії київських університетських філософів виявилися особливо плідними, є, безперечно, психологія.

Вже в психологічних розвідках і лекційних курсах з психології О.М.Новицького, П.С.Авсенєва, С.С.Гогоцького ми знаходимо чітке переконання у значущості цієї галузі знання й усвідомлення необхідності її розвитку дослідним шляхом. Ще в 30-ті роки минулого сторіччя П.С.Авсенєв робить предметом спеціальної уваги “сутінкові” стани людської психіки, сміливо занурюючися в глибини несвідомого. Згодом ці проблеми привертають увагу О.М.Гілярова, автора ґрунтовної праці “Гіпно́тизм за вченням школи Шарко та Психологічної школи (1881 — 1893)” (Київ, 1897), що стала унікальним у вітчизняній літературі зібранням і критичним аналізом на засадах експериментальної психології всіх відомих на той час матеріалів з проблеми гіпно́зу. В різні роки філософ студіював роль сугесії у житті людини й суспільства, психологію права та психологію “юрби”.

Привертає увагу той факт, що київська університетська психологія від самого початку орієнтувалася в своєму розвитку на найсучасніші здобутки західноєвропейської психологічної науки, але не запозичуючи й не привласнюючи чужі досягнення, а формуючи власну традицію у діалозі з нею.

Так, захоплення психологією Шеллінгової школи, особливо працею Г.Шубарта “Історія душі”, не завадило П.С.Авсенєву поставитися до неї критично й розпочати роботу над своєю “Історією душі”, вільною від вад Шубартової теорії. Практичний досвід, отриманий у паризькій клініці Ж.М.Шарко, став для О.М.Гілярова не догмою, а поштовхом для власних роздумів з

¹ Див.: Шпет Г.Г. Проблема причинности у Канта и Юма // Университетские известия. — 1906. — №№ 5, 6, 7, 12; 1907. — № 5.

приводу механізму взаємодії фізичних та духовних процесів людини. Працюючи в Київському університеті, кілька разів виїздить у закордонні відрядження Г.І.Челпанов — слухати лекції Дюбуа-Реймона, Герінга та Кьонінга з фізіології, Штумпфа і Вундта у Лейпцигу та в Інституті фізіологічної оптики у Берліні. Здобутий досвід виявився вельми корисним у практиці Г.І.Челпанова і як психолога, і як організатора вітчизняної психологічної науки.

Підкреслимо, що саме з діяльністю Г.І.Челпанова пов'язаний той значний крок уперед, який зробила київська університетська психологія на зламі XIX — XX сторіч. У 1897 році разом з О.М.Гіляровим він виступає з ініціативою створення в Київському університеті Психологічної семінарії, наполягаючи на її необхідності у зв'язку з невпинним зростанням практичного й теоретичного значення психології, юриспруденції, медицини і для вироблення правильного філософського світогляду¹. Дозвіл на відкриття семінарії був даний 29 грудня 1897 року. Вона отримала окреме помешкання, була обладнана необхідними приладами та власною бібліотекою. Учасниками семінарії стали студенти не тільки історико-філологічного, але й інших факультетів, що виявили інтерес і здібності до самостійних наукових студій. Обов'язковою умовою роботи в семінарії було знання німецької мови — саме тогочасна німецька психологія була там предметом ретельного вивчення та критичного аналізу, хоча теми, що їх опрацьовували студенти, стосувалися не лише фундаментальних проблем психології — в коло обговорення залучали й проблеми гносеології та етики. Незмінним керівником семінарії впродовж десятих років (1897 — 1907) був Г.І.Челпанов. Після його від'їзду до Москви у 1914 році Г.І.Челпанов відкриває й очолює там Психологічний інститут, перший у вітчизняній історії; відтоді керівництво семінарією перейшло до В.В.Зеньковського, тоді ще студента, який гідно продовжив справу Г.І.Челпанова як викладача й науковця в Київському університеті, збагативши психологічну науку розвідками, що не

¹ Див.: Дело об учреждении при кафедре философии Университета св.Владимира Психологической семинарии // Центральний державний історичний архів України. — Ф.707. — Оп.148. — Спр.55. — Арк.2.

втратили наукового значення донині¹. Як і В.В.Зеньковський, з Психологічної семінарії почали свій творчий шлях і такі відомі фахівці-психологи, як П.П.Блонський та Г.Г.Шпет.

Ще й досі дослідники обминають увагою доробок київських університетських філософів у галузі філософії права. Ця сторінка в історії київської університетської філософії забута незаслужено — адже вже наприкінці 30-х років XIX сторіччя Костянтин Олексійович Неволін (1806 — 1855), ректор Київського університету в 1837 — 1843 роках, видав у Києві двотомову працю “Енциклопедія законодавства”², що містила у собі, поміж іншого, першу серйозну спробу філософської рефлексії з приводу права, здійснену під безпосереднім впливом гегелівських лекцій, слухачем яких К.О.Неволін був у Берлінському університеті. Разом з К.О.Неволінім, до речі, прийшли професорами права в Університет св.Володимира ще три колишні студенти Гегеля — Олександр Федотов-Чеховський, Сергій Орнатський, Сава Богородський.

Наприкінці XIX сторіччя правознавчі студії в Київському університеті продовжує Є.М.Трубецький. Київський період його творчості пов’язаний з розробками саме в галузі історії філософії права та енциклопедії права³. Його наступником у Київському університеті став такий відомий фахівець, як Є.В.Спекторський. Новим значним імпульсом для розвитку наукових студій у галузі філософії права обіцяло стати обрання у 1917 році на посаду професора юридичного факультету Богдана Олександровича Кістяківського, визначного правознавця, філософа, соціолога, але буремні пореволюційні роки й передчасна смерть мислителя залишили великі сподівання нездійсненими.

¹ Див.: *Зеньковский В.В.* Проблема психической причинности. — Киев, 1914; *Зеньковский В.В.* Психология детства. — Берлин, 1922 та інші.

² Див.: *Неволин К.А.* Энциклопедия законовведения: В 2-х т. — Киев, 1839 — 1840.

³ Див.: *Трубецкой Е.Н.* История философии права (новой). — Киев, 1893; *Трубецкой Е.Н.* История философии права (древней и новой). — Киев, 1894; *Трубецкой Е.Н.* История философии права (новейшей). — Киев, 1896; *Трубецкой Е.Н.* Энциклопедия права. — Киев, 1906 та інші.

Нарешті, не можна обминути й ще одного факту, без якого уявлення про філософів Київського університету залишиться неповним. Йдеться про те величезне значення, яке мала їхня освітньо-громадська й культурна діяльність у Києві. Адже не тільки вузько фахове, але культурне життя міста ХІХ — початку ХХ сторіччя важко уявити без університетських професорів філософії, шире вболівання яких за справу освіти набувало цілком конкретних форм — у створенні й розповсюдженні недільних шкіл, у відкритті Вищих жіночих курсів (їх першим директором став С.С.Гогоцький)¹, в організації й діяльності Фребелівського товариства² (його роботою впродовж тривалого часу керував В.В.Зеньковський), у викладанні філософських курсів у гімназіях, ліцеях, колегіях. Філософи університету були незмінними учасниками багатьох наукових товариств, що існували тоді в Києві — згадаємо хоча б Товариство Нестора-літописця, Київське юридичне товариство, Історико-літературне товариство, Педагогічне товариство тощо. Разом з професурою Київської духовної академії вони сприяли відкриттю в Києві Релігійно-філософського товариства (1907), а у 1914 році стали ініціаторами створення першого в Україні Науково-філософського товариства, головою якого став Є.В.Спекторський.

Згадаємо також, що ідеї філософської енциклопедії (С.С.Гогоцький) та філософського часопису (О.О.Козлов) народилися й уперше були зреалізовані саме в Київському університеті, а єдина в Росії релігійно-філософська газета “Народ” побачила світ 1906 року знов-таки у Києві — її видання здійснив тодішній приват-доцент університету С.М.Булгаков.

Університетські викладачі філософії вели, без перебільшення, величезну й кропітку просвітницьку роботу — прилюдні лекції,

¹ Ця подія сталася в Києві 1878 року (див.: *Малинко І.* Создание Высших женских курсов на Украине // Вопросы истории СССР. — Харьков, 1983. — Вып.28. — С.130).

² Фребелівські товариства (за іменем Ф.Фребеля, німецького педагога, теоретика дошкільного виховання) — це поширені у дореволюційній Росії з 70-х років ХІХ сторіччя спілки діячів дошкільного виховання. Вони відкривали дитячі садки, курси тощо. Київське Фребелівське товариство, засноване у 1908 році, мало Фребелівський жіночий педагогічний інститут (вищий трирічний навчальний заклад).

доповіді, філософські диспути за їх участю були в дореволюційному Києві звичним явищем. І якщо додати до всього цього їхні численні наукові публікації у різноманітних часописах, підручники, монографії, переклади, значна кількість яких стала справжньою подією у філософській культурі України та Росії, то залишається лише дивувати й пишатися невтомною творчою енергією цих справжніх трудівників науки.

Але до природної гордості мимохіть втручається й гіркий біль — біль від тієї втрати, що її зазнала наша духовність. Адже, як бачимо, існувала таки в стародавньому місті справжня філософська культура, яка готувалася не роками, а сторіччями, народжувалася в муках і сумнівах, і її молоді паростки ось-ось обіцяли зрости могутніми деревами, а їх зрубали, без жалю, під саме коріння. І хто знає, скільки мине часу, доки загояться духовні рани й постане Фенікс з попелу.

Безперечно одне. Перервана й зруйнована традиція має бути відновленою. Без цього неможливе духовне (й філософське) відродження. Адже філософія живе завжди в межах певної традиції, що є для неї життєдайною, і нехтування цією традицією обертається врешті-решт зубожінням і звироднінням філософського мислення.

Навіть здійснений тут побіжний огляд філософського процесу в Київському університеті дожовтневих часів свідчить про ту величезну роль, яку він відіграв у розвитку вітчизняної філософії. Сьогодні, зрештою, відкривається можливість не тільки гідної оцінки цієї ролі, але й, що більш важливо, можливість неупередженого наукового дослідження та аналізу величезної спадщини, залишеної академічною філософією, повернення з небуття в інтелектуальне сьогодення її здобутків. Кропітка робота у цьому напрямку тільки починається. Але саме така робота є плідною альтернативою пошукам філософії там, де її немає.